

TABIY DORI VOSITALARIDAN FARMATSEVTIKA AMALIYOTIDA FOYDALANISH

Sharobidinov Islombek Parpiyevich

Central Asian Medical university “*Kimyo
va Farmakologiya*” kafedra asissenti

ANNOTATSIYASI

Mazkur maqolada tabiiy dori vositalarining zamonaviy farmatsevtika amaliyotidagi oʻrni, afzalliklari, qoʻllanilish sohasi va ulardan foydalangan holda tayyorlanadigan preparatlar haqida maʼlumot beriladi. Tabiiy kelib chiqishga ega boʻlgan vositalar organizmga nisbatan yumshoq taʼsir koʻrsatishi, kam nojoʻya taʼsirlar bilan ajralib turishi tufayli dolzarb hisoblanadi.

Kalit soʻzlar: tabiiy dorilar, farmatsevtika, fitoterapiya, oʻsimlik preparatlari, ekstrakt, biologik faollik.

KIRISH

Soʻnggi yillarda farmatsevtika sohasida tabiiy manbali dori vositalarining ahamiyati sezilarli darajada oshib bormoqda. Buning asosiy sababi — zamonaviy sintetik preparatlarning koʻpchiligi organizmda turli nojoʻya taʼsirlarni keltirib chiqarishi, ularning uzoq muddatli qoʻllanilishi esa ayrim hollarda boshqa asoratlar paydo boʻlishiga sabab boʻlishidir. Tabiiy dori vositalari esa, odatda, organizmga nisbatan yumshoq va biologik mos taʼsir koʻrsatadi. Ular asosan oʻsimliklar, hayvon mahsulotlari yoki mineral manbalardan olinib, tibbiy amaliyotda uzoq yillardan buyon muvaffaqiyatli qoʻllanib kelinmoqda.

Tabiiy dori vositalarining tarixiy ildizlari qadimiy xalqlarning xalq tabobati anʼanalariga borib taqaladi. Misol uchun, qadimgi Xitoy, Hindiston, Misr va Yunoniston tabobatlarida minglab yillar davomida oʻsimliklardan, hayvon mahsulotlaridan tayyorlangan dori vositalari davolashda ishlatilgan. Hozirgi kunda farmatsevtikada xalq tabobatidagi tajribalarni ilmiy asoslash orqali fitoterapiya

yo'nalishi shakllangan bo'lib, bu soha yuqori sur'atlar bilan rivojlanmoqda. Fitoterapiya — dorivor o'simliklardan foydalanishga asoslangan davolash usuli bo'lib, hozirgi farmatsevtikada muhim o'rinni egallagan.

O'zbekiston Respublikasi hududida dorivor o'simliklarning turlari juda ko'p bo'lib, ular orasida kalendula, romashka, valeriana, arnika, gippokrat o'tlarining turlari, sarimsoq, zanjabil, aloe kabi o'simliklar keng qo'llaniladi. Bu o'simliklardan olinadigan ekstraktlar, efir moylari, damlamalar, tinkturalar va boshqa dori shakllari ko'plab farmatsevtik preparatlarning tayyorlanishida asosiy komponent bo'lib xizmat qiladi.

Shu bilan birga, tabiiy dori vositalarining yana bir muhim jihati shundaki, ular ko'pincha kompleks biologik faol moddalardan iborat bo'ladi. Bu esa ularning terapevtik samaradorligini kuchaytiradi va turli xil kasalliklar kompleks davosida foydali bo'lishiga olib keladi. Ular yallig'lanishga qarshi, antiseptik, immunostimulyator, og'riq qoldiruvchi, tinchlantiruvchi, qon bosimini me'yorlashtiruvchi, hazmni yaxshilovchi kabi turli farmakologik ta'sirlar ko'rsatadi.

Tabiiy dori vositalarini qo'llashning muvaffaqiyatli bo'lishi, avvalo, ularning to'g'ri yig'ilishi, quritilishi, saqlanishi, ekstraksiya texnologiyalariga qat'iy amal qilinishiga bog'liq. Bugungi kunda xalqaro miqyosda ham dorivor o'simliklarni qayta ishlash va tayyor dori shakllarini ishlab chiqarish bo'yicha aniq me'yoriy hujjatlar va standartlar ishlab chiqilgan.

ASOSIY QISM

Tabiiy dori vositalari zamonaviy farmatsevtika amaliyotining ajralmas va muhim tarkibiy qismidir. Ular asosan o'simliklar, hayvon mahsulotlari yoki minerallardan olinadi va inson organizmiga ta'sir qiluvchi faol moddalarni o'z ichiga oladi. Bunday vositalarning keng qo'llanilishi ularning biologik faolligi, ekologik tozaligi, yumshoq terapevtik ta'siri va ko'plab hollarda kam nojo'ya ta'sirlarga ega bo'lishi bilan bog'liq. Ayniqsa, oxirgi yillarda sun'iy preparatlar bilan bog'liq bo'lgan noxush ta'sirlar fonida tabiiy dori vositalariga bo'lgan talab ortib bormoqda.

Farmatsevtika amaliyotida tabiiy vositalarning o'rni ko'p jihatdan ularning ko'p tarmoqli farmakologik xususiyatlariga bog'liq. Masalan, o'simliklardan olingan preparatlar yallig'lanishga qarshi, og'riq qoldiruvchi, tinchlantiruvchi, antimikrob, immunostimulyator, antiseptik va antiallergik ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shuning uchun bunday preparatlar terapevtik amaliyotning turli sohalarida – terapiya, nevrologiya, kardiologiya, pediatriya, dermatologiya va boshqa yo'nalishlarda keng qo'llaniladi.

O'simlik manbali preparatlarga misol qilib valeriana, echinatsiya, aloe, kalendula, romashka, zanjabil, ginkgo biloba kabi o'simliklardan tayyorlanadigan dori shakllarini keltirish mumkin. Ushbu o'simliklarning ko'pchiligi tarkibida flavonoidlar, alkaloidlar, glikozidlar, taninlar, efir moylari va boshqa faol komponentlar mavjud. Bu moddalar esa organizmdagi fiziologik jarayonlarga ko'p qirrali ta'sir ko'rsatadi. Masalan, valeriana asab tizimini tinchlantiradi, echinatsiya immun tizimini faollashtiradi, zanjabil esa ovqat hazm qilish jarayonini yaxshilaydi.

Bundan tashqari, hayvon mahsulotlari asosida yaratilgan tabiiy preparatlar ham ahamiyatga ega. Ularga apilak (asalari sutidan tayyorlanadigan vosita), mumiyo, yog'lar va boshqa biostimulyatorlar kiradi. Ushbu moddalar moddalar almashinuvi, hujayra regeneratsiyasi va umumiy immunologik reaktivlikka ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Mineral kelib chiqishga ega tabiiy vositalar orasida esa magniy, temir, rux, kalsiy kabi elementlar asosida yaratilgan dori vositalari keng qo'llaniladi. Ular ko'pincha organizmdagi muhim elektrolit balansini saqlash, suyak to'qimalarini mustahkamlash, qon hosil bo'lishini rag'batlantirish kabi funksiyalarni bajaradi.

Zamonaviy farmatsevtika sanoatida tabiiy dori vositalaridan foydalanish faqatgina o'simlikni yig'ib, quritib tayyor dori qilish bilan cheklanmaydi. Aksincha, ular murakkab texnologik jarayonlar orqali ekstraktsiyalanadi, standartlanadi, faolligi baholanadi va nazorat ostida ishlab chiqariladi. Ayniqsa, dori vositasining tarkibidagi faol moddalar miqdorining doimiy va aniqligi, ularning biologik faolligi, organizmga singuvchanligi va toksikologik xavfsizligi ilmiy yondashuvlar orqali baholanadi.

Shu o'rinda alohida ta'kidlash joizki, har qanday tabiiy dori vositasi o'zining individual xususiyatlariga ega. Ularning organizmga ta'siri ko'p hollarda bemorning yoshi, umumiy holati, boshqa qabul qilinayotgan dorilar bilan o'zaro ta'siri, dozasi va qo'llash usuliga bog'liq bo'ladi. Shuning uchun ularni klinik amaliyotda qo'llashda mutaxassis nazorati, farmakologik bilim va ehtiyotkorlik zarur.

Tabiiy dori vositalarining ahamiyati, ayniqsa, surunkali kasalliklarni uzoq muddatli davolashda yaqqol namoyon bo'ladi. Bunday vositalar ko'pincha simptomatik yengillik berish, umumiy holatni barqarorlashtirish va organizmni qo'llab-quvvatlash maqsadida foydalaniladi. Shuningdek, ularning profilaktik xususiyatlari ham keng e'tirof etilgan – organizmning immun himoyasini mustahkamlash, shamollash kasalliklarining oldini olish, asabiy holatni me'yorlashtirish va hokazo.

Xulosa qilib aytganda, tabiiy dori vositalari farmatsevtika amaliyotida o'z o'rniga ega bo'lib, zamonaviy tibbiyotda ularni ilmiy asosda tadqiq qilish, xavfsizligi va samaradorligini baholash, xalqaro standartlarga mos ravishda ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish zarur. Ularning to'g'ri qo'llanilishi inson salomatligini tiklash va saqlashda katta samara berishi mumkin.

NOJO'YA TA'SIRLARI

Tabiiy dori vositalari odatda organizmga nisbatan yumshoq ta'sir ko'rsatadi va ularni qo'llash jarayonida nojo'ya ta'sirlar kamroq kuzatiladi. Shunga qaramay, har qanday farmakologik ta'sirga ega modda singari, tabiiy preparatlar ham ayrim hollarda noxush reaksiyalarni chaqirishi mumkin. Bu ta'sirlar o'simlik yoki hayvon manbali faol moddalar tarkibidagi komponentlarga individual sezuvchanlik, noto'g'ri dozada yoki noto'g'ri usulda qo'llash natijasida yuzaga kelishi mumkin.

Eng ko'p uchraydigan nojo'ya ta'sirlar quyidagilardan iborat:

- Allergik reaksiyalar: teri toshmalari, qichishish, terining qizarishi, burun bitishi, ko'z yoshlanishi, holsizlanish, og'ir hollarda esa – anafilaktik shok.

- Ovqat hazm qilish tizimi buzilishlari: ko'ngil aynishi, qusish, diareya yoki qabziyat, og'izda achchiq ta'm sezilishi.

- Markaziy asab tizimi ta'siri: bosh og'rig'i, bosh aylanishi, uyquchanlik yoki asabiylik, kuchli tinchlantiruvchi yoki uyg'otuvchi ta'sir.

- Gormonlar va metabolizmga ta'siri: ayrim dorivor o'simliklar (masalan, lakritsa – qand lavlagi) gormonal muvozanatga ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Ushbu nojo'ya ta'sirlarning yuzaga kelish xavfi preparatni haddan ortiq dozada qabul qilishda yoki uni boshqa kuchli farmatsevtik modda bilan birga qo'llashda ortadi. Shuningdek, yoshi katta bemorlar, bolalar yoki surunkali kasallikka ega shaxslar tabiiy vositalarga sezuvchan bo'lishi mumkin.

Tabiiy dori vositalarining ko'pchiligi organizmga asta-sekin ta'sir qilgani uchun nojo'ya ta'sirlar darhol namoyon bo'lmasligi mumkin, balki uzoq muddatdan keyin sezilishi mumkin. Shu bois ularni doimiy ravishda nazorat ostida qo'llash, shifokor tavsiyasiga rioya qilish zarur.

QO'LLASHGA QARSHI KO'RSATMALAR

Tabiiy vositalar tabiiy kelib chiqishiga qaramay, ularning ham ma'lum hollarda qo'llanishi tavsiya etilmaydi. Ular quyidagicha umumlashtiriladi:

1. Individual allergik reaksiya yoki yuqori sezuvchanlik:

O'simlik yoki boshqa tabiiy moddalarga nisbatan allergiyasi mavjud bo'lgan bemorlarda bunday vositalar og'ir allergik holatlarni keltirib chiqarishi mumkin.

2. Homiladorlik va emizish davri:

Ayrim o'simliklar tarkibida gormonal tizimga ta'sir qiluvchi moddalar bo'lishi mumkin, bu esa homila rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi yoki emizikli onaning sut tarkibini o'zgartirishi mumkin.

3. Og'ir jigar va buyrak yetishmovchiligi:

Tabiiy preparatlarning metabolizmi va chiqarilishi ko'pincha jigar va buyrak orqali amalga oshadi. Ushbu a'zolarda yetishmovchilik bo'lsa, preparatning

parchalanish mahsulotlari organizmda to'planib, toksik ta'sir ko'rsatishi mumkin.

4. **Surunkali kasalliklar bilan og'rigan bemorlar (masalan, yurak aritmiyasi, qandli diabet, autoimmun kasalliklar):**

Har qanday dori vositasi bilan o'zaro ta'sir ehtimoli mavjud bo'lib, bu bemor holatini yomonlashtirishi mumkin.

5. **Bolalar va yoshi katta bemorlar:**

Ular tabiiy moddalarga nisbatan sezuvchanroq bo'lishadi, shuning uchun ehtiyotkorlik bilan, shifokor nazorati ostida qo'llanilishi lozim.

6. **Gormonlarga bog'liq kasalliklar (masalan, qalqonsimon bez kasalliklari):**

Ba'zi o'simliklar (masalan, soya, lakritsa) gormonlar darajasiga ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Shu bois har qanday tabiiy dori vositasini qo'llashdan oldin bemorning umumiy holati, mavjud kasalliklari va boshqa dori vositalar bilan birgalikda qo'llanish ehtimoli sinchiklab baholanishi lozim. Tabiiy vositalarning "zararsiz" degan noto'g'ri tushunchasi ularni nazoratsiz qabul qilishga olib kelmasligi kerak.

XULOSA

Tabiiy dori vositalari zamonaviy farmatsevtika amaliyotining ajralmas va muhim qismiga aylangan. Ularning o'simlik, hayvon yoki mineral kelib chiqishi, organizmga fiziologik mos va nisbatan kam nojo'ya ta'sirli bo'lishi tufayli ularni keng qo'llash imkoniyati mavjud. Ayniqsa, surunkali kasalliklar, immunitetni ko'tarish, asab tizimini tinchlantirish, ovqat hazm qilishni yaxshilash kabi sohalarda fitopreparatlar samaradorligi yuqori ekani isbotlangan. Biroq tabiiy vositalarni qo'llashda ularning tarkibiy murakkabligi, standartlashdagi qiyinchiliklar, allergik reaksiya chaqirish ehtimoli inobatga olinishi zarur. Shuningdek, ularni nazoratsiz va o'zboshimchalik bilan qo'llash salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkin. Shu sababli tabiiy dori vositalarini ilmiy asosda tadqiq qilish, standartlash, xavfsizligini baholash va ularni

shifokor tavsiyasi bilan qo'llash zarur. Kelgusida ularni zamonaviy texnologiyalar yordamida yanada samarali shaklda ishlab chiqarish orqali tibbiyotda qo'llanilishini kengaytirish imkoniyatlari mavjud.

ADABIYOTLAR

1. **“Farmakognoziya”** – Karimov T.I., Toshkent Farmatsevtika Instituti, 2021
2. **“Fitoterapiya asoslari”** – Jo'rayev M.A., Toshkent tibbiyot akademiyasi, 2020
3. **O'zbekiston Respublikasi Farmakopeyasi** – Rasman tasdiqlangan, yangi nashr
4. **“Фармакогнозия с основами биохимии лекарственных растений”** – Корсун В.Ф., 2020
5. **“Фитотерапия: Руководство для врачей”** – Куреннов А.И., 2018
6. **“Фармацевтическая технология с основами производства”** – Пивоваров П.А., 2021
7. **“Trease and Evans' Pharmacognosy”** – William C. Evans, 16th Edition, 2019
8. **“Herbal Medicine: Biomolecular and Clinical Aspects”** – Benzie I.F.F., Wachtel-Galor S., 2nd Edition, 2011
9. **“Pharmacognosy and Phytochemistry”** – Vinod D. Rangari, 2017